

**Dohovor OSN o právach
osôb so zdravotným postihnutím**

Referenčný dokument projektu

IDEA 12

2017

INKLUZÍVNE VZDELÁVANIE O ČLÁNKU 12

www.idea12.eu

Funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

1 Obsah

1	Obsah.....	2
2	Úvod	4
	2.1 Kto sme.....	5
	2.2 Účel dokumentu	7
	2.3 O projekte IDEA 12	7
	2.4 Inkluzívnosť ako hlavný stavebný kameň projektu IDEA 12.....	8
	2.5 Štruktúra dokumentu	8
3	Podpora pri rozhodovaní, právna spôsobilosť a nutné zmeny existujúcej praxe	10
	3.1 Rozhodovanie a právna spôsobilosť.....	10
	3.2 Tradičné koncepty právnej spôsobilosti ľuďom dobre neslúžia.....	10
	3.3 Zásadný obrat v prístupe ku konceptu právnej spôsobilosti.....	11
	3.4 Právo na právnu spôsobilosť – koniec obmedzovania svojprávnosti.....	11
	3.5 Právo na individuálnu podporu pri rozhodovaní a právnom konaní.....	12
	3.6 Právo na bezpečie pri právnom konaní	13
	3.7 Právo na prístupnosť prostredia, „univerzálny design“ a „primerané úpravy“	13
4	Význam článku 12 Dohovoru pre sociálne začlenenie a boj proti diskriminácii ľudí s postihnutím 15	
5	Ciele vzdelávania zameraného na článok 12 Dohovoru.....	16
	5.1 Jednodňový kurz.....	16
	5.2 Trojdňový kurz a vzdelávacie ciele	16
6	Témy kurzu	18
	6.1 Implementácia článku 12 v Európskej únii.....	18
	6.2 Implementácia článku 12 v krajinách partnerov projektu IDEA 12.....	18
	6.3 Čo prináša článok 12 Dohovoru nového do života ľudí s postihnutím.....	18
	6.4 Posun paradigmy v chápaní právnej spôsobilosti	19
	6.5 Podpora pri rozhodovaní vo vzťahu k právnomu konaniu	20
	6.6 Intenzita podpory pri rozhodovaní.....	20
	6.7 Kto môže poskytovať podporu pri rozhodovaní a právnom konaní.....	22
	6.8 Proces poskytovania podpory pri rozhodovaní (trojdňový kurz)	23
	6.9 Formy podpory	24

6.10	Kľúčové nástroje podpory pri rozhodovaní (len pre trojdňový kurz)	25
6.11	Štyri dôležité prvky podpory pri rozhodovaní	29
6.12	Primeraná úprava	29
7	Podakovanie	30
8	Použitá literatúra	32
9	Príloha č. 1: Stav implementácie rozhodovania s podporou a primerané úpravy (správy poskytnuté projektovými partnermi)	33

2 Úvod

Milí čitatelia,

v tomto dokumente sa chceme zamerať na významný posun v uvažovaní o zdravotnom postihnutí, ktorý predstavuje opustenie modelu tzv. „najlepšieho záujmu“ a prechod k uvažovaniu z hľadiska „práv, vôle a preferencií“ ľudí (s postihnutím). Myšlienka, že všetci sme si rovní v dôstojnosti a právach, nie je nová. Nové je však to, že Dohovor o právach osôb so zdravotným postihnutím (Dohovor) zakotvuje povinnosť zmluvných štátov zaistiť, aby sa táto myšlienka stala skutočnosťou pre všetkých občanov.

Na základe rovnakého postavenia všetkých občanov, zakotveného tiež v Dohovore, zastávame nasledujúce postoje:

- **Je rovnako tak možné ako nutné v praxi naplniť požiadavky čl. 12 Dohovoru, ktorý má názov: „Rovnaké postavení pred zákonom“.**

To znamená, že aj ľudia s problémami v učení (mentálnym postihnutím), po úraze alebo ochorení mozgu, s duševným onemocnením, vo vysokom veku, atď.

- majú právnu spôsobilosť na rovnoprávnom základe s ostatnými vo všetkých oblastiach života
- majú prístup k podpore, ktorú môžu potrebovať pre využívanie svojej právnej spôsobilosti
- sú pri využívaní svojej právnej spôsobilosti v primeranom bezpečí, podobne ako ostatní
- žijú nezávisle, začlenení a zapojení v spoločnosti (viď čl. 19 Dohovoru)

- **Podpora pri rozhodovaní (rôznorodosť, začlenenie, účasť).**

Veríme, že všetci sme rôzni, vzájomne na sebe závislí a nikto nerozhoduje o nás bez nás. Všetci sme schopní sa rozhodovať, keď máme možnosť vybrať si aspoň z dvoch možností. Niektoré rozhodnutia sú zložité. Potom môžeme potrebovať podporu – našej rodiny, známych, kolegov, susedov. Keď máme zdravotné postihnutie, môžeme potrebovať, aby naši podporovatelia mali zákonom uznané postavenie.

- **Svedectvo** (oči aj myseľ otvorené vnímať neznáme)

Vieme, že ľudia sú podľa národných aj medzinárodných právnych predpisov slobodní a že konajú podľa svojich práv, vôle a preferencií. Tiež vieme, že aj napriek tomu niektorí z nás žijú v prostredí útlaku. Vnímame to, svedčíme o tom a upozorňujeme na to.

- **Zodpovednosť a pochopenie**

Naše lektorské tímy reprezentujú dva svety – jeden z nich (tzv. „s postihnutím“) môže druhému pripadať ako „nezodpovedný“ a ten druhý, bez (viditeľného) postihnutia, môže byť prvým vnímaný ako niekto, komu chýba skutočné porozumenie a pochopenie situácie prvého. V našich tímoch sú lektormi bežní ľudia, ktorí majú rôznu životnú situáciu, skúsenosti a záujmy. Ale všetci máme rovnaký cieľ: uviesť do života čl. 12 Dohovoru zodpovedným a zrozumiteľným

(začleňujúcim) spôsobom. Všetci sme otvorení učiť sa nové veci. Jedni sa potrebujú učiť neprisvojovať si, ale deliť sa o zodpovednosť a moc, iní sa učia prijať zodpovednosť za svoj život a ďalší potrebujú vedieť plne porozumieť úplne odlišné životné situácie druhého človeka. Každý v našich tímoch má osobnú zodpovednosť prispieť k dosiahnutiu určeného cieľa. Každý môžeme zmeniť seba a sám „byť zmenou, ktorú by sme chceli dosiahnuť“.

Vysoko si ceníme hodnoty ako rôznorodosť, začlenenie, aktívna účasť, zodpovednosť, správne zachádzanie s mocou, skúsenosť, otvorená myseľ, porozumenie a pochopenie.

Čo je náš zámer:

Chceli by sme prehĺbiť porozumenie čl. 12 Dohovoru a konceptu podpory pri rozhodovaní. Vzdelávacie kurzy môžu byť veľmi dobrou príležitosťou učiť sa ako pre lektorov, tak pre účastníkov. Kurzy budeme viesť vo dvojici. Polovica lektorov sú ľudia so skúsenosťou, ako sa žije s postihnutím. Majú osobnú skúsenosť s tým, aké to je, keď niekto spochybňuje vašu svojprávnosť. Druhá polovica lektorov sú ľudia s inými skúsenosťami. Spoločne máme znalosti, zručnosti a hodnoty, vďaka ktorým môžeme ostatných niečo učiť.

Všetci spoločne sa budeme učiť, ako urobiť naše spoločné prostredie zrozumiteľnejšie, poskytujúce rovnaké príležitosti a príjemné pre život všetkých. K tomu budeme používať tiež Príručku pre lektorov a sprievodcu dobrou praxou.

2.1 Kto sme:

Projekt IDEA 12 uskutočňuje partnerstvo nasledujúcich organizácií:

2.1.1 Quip (koordinátor projektu)

Karlínské nám. 12, 186 00 Praha 8, Česká republika
<http://www.kvalitavpraxi.cz>

Kontaktné osoby:

Dana Kořínková: dana.korinkova@kvalitavpraxi.cz

Milena Johnová: milena.johnova@kvalitavpraxi.cz

2.1.2 Nadácia Krajina harmónie

Predmestská 24, 010 01 Žilina, Slovensko
<http://www.nkh.sk>

Kontaktná osoba:

Soňa Holúbková: holubicas@gmail.com

2.1.3 CHANGE People

4th Floor, Calls Landing, 36-38 The Calls, LS2 7EW Leeds, United Kingdom
<http://www.changepeople.org>

Kontaktná osoba:

Philipa Bragman: philipa@changepeople.org

2.1.4 Asociacija "Lietuvos neigaliuju forumas"

Žemaitės g. 21 (V a.), 512, 515 kab., Vilnius, LT-03118, Lithuania

<http://www.lnf.lt>

Kontaktná osoba:

Dovilė Juodkaitė: d.juodkaite@lnf.lt

Klementina Gečaitė: klementina@lnf.lt

2.1.5 Resursu Centrs Zelda

Mārupes 4-31, Rīgā, LV-1002, Latvia

<http://www.zelda.org.lv>

Kontaktná osoba:

Ieva Leimane- Veldmeijere: ieva@zelda.org.lv

2.1.6 Univerzita Karlova, Evangelická teologická fakulta

Černá 646/9, 110 00 Praha 1, Česká republika

<http://web.etf.cuni.cz/>

Kontaktná osoba:

Bohumila Baštecká: bastecka@etf.cuni.cz

2.1.7 Confederación Plena Inclusión España

C/ General Perón 32. 1º 28020-Madrid, Spain

<http://www.plenainclusion.org>

Kontaktná osoba:

Silvia Muñoz Llorente: silviamunoz@plenainclusion.org

Inés de Araoz Sánchez-Dopico: asesoriajuridica@plenainclusion.org

2.1.8 Fundación TUYA

Frómista 13, 28050 Madrid, Spain

www.fundaciontuya.net

Kontaktná osoba:

Ester Ortega Collado: ester.ortega@fundaciontuya.com

Zloženie lektorských tímov je uvedené na internetovej stránke projektu:

<http://www.idea12.eu/national-trainers/>

2.2 Účel dokumentu

Štáty, ktoré ratifikovali Dohovor o právach ľudí s postihnutím, súhlasili, že budú „podporovať vzdelávanie odborníkov a pracovníkov poskytujúcich podporu ľuďom s postihnutím v téme práv obsiahnutých v Dohovore a spôsoboch, ako lepšie poskytovať podporu a služby zaručené týmito právami“¹. Vo väčšine krajín nie sú právnici a sociálni pracovníci vzdelávaní v témach Dohovoru a tento stav si vyžaduje nápravu.

Dokument si kladie za cieľ vytvoriť referenčný rámec pre prípravu inkluzívneho vzdelávania na tému čl. 12 Dohovoru a rozhodovania s podporou. Zhrnutie vo formáte jednoduchého čítania je pripravené pre lektorov, pre ktorých môže byť ťažké čítať bežné texty. V konečnom dôsledku by mal tento dokument slúžiť všetkým, ktorí budú pripravovať vzdelávacie programy na tému čl. 12 Dohovoru a rozhodovania s podporou.

Tento dokument bude doplnený ďalšími dvoma, a to Príručkou dobrej a nádejnej praxe a Príručkou pre lektorov, ktorá bude obsahovať nápady, ako pripraviť vzdelávacie programy, aké postupy a činnosti využiť a ktorá bude tiež odkazovať na vzdelávacie materiály a ďalšie zdroje informácií. Obidva materiály bude možné stiahnuť na projektovom webe².

Dokument vznikol v rámci projektu, ktorého plný anglický názov je *“Inclusive Direction in Education of Adults on Article 12”*, voľne preložené ako návod, ako vzdelávať o čl. 12 začleňujúcim (inkluzívnym) spôsobom. Skratka anglického názvu projektu dala základ jeho skrátenej forme „IDEA 12“, pod ktorým projekt prezentujeme verejnosti. Projekt je financovaný Európskou Úniou v rámci programu Erasmus+.

Okrem partnerov projektu sa na príprave tohto dokumentu podieľalo ďalších dvanásť organizácií a to formou spätnej väzby k jeho pôvodnému textu. Zoznam spolupracujúcich organizácií je uvedený v kapitole 7.

Povedomie o čl. 12 Dohovoru a jeho implementácii sa priebežne rozširuje a my veríme, že aj tento materiál bude prínosom pre organizácie a ľudí, ktorí sa snažia o lepšie podmienky života ľudí s postihnutím.

2.3. O projekte IDEA 12

Základná myšlienka projektu má pôvod v konštatovaní Výboru OSN pre práva ľudí s postihnutím (ďalej len Výbor), že „v Európskej únii má veľa ľudí s postihnutím obmedzenú svojprávnosť“ a že „budovanie kapacít, vzdelávacie materiály, kampane pre verejnosť, správy a iné dokumenty zverejňované orgánmi Európskej únie nie sú k dispozícii v prístupných formách“ (Spojené národy, 2015: 4, 5).

Posun paradigmy od náhradného rozhodovania k rozhodovaniu s podporou môže byť podporené zvýšením povedomia o práve na plnú svojprávnosť a pomoc pri uplatňovaní tohto práva.

¹ Článok 4 odst. 1, písm. i)

² Projektová stránka: <http://www.idea12.eu/>

Podľa Výboru súčasné stratégie zvyšovania povedomia „*nie sú kontinuálne, nezapájajú všetky inštitúcie a ich zamestnancov a vylučujú niektoré skupiny ľudí s postihnutím* “. Správa hovorí konkrétne o ľuďoch s problémami v učení a o ľuďoch s duševným ochorením (Spojené národy, 2015: 4).

Problém predostretý Výborom odkazuje na slabé povedomie a prístup ľudí s postihnutím k rozvoju ich schopností a vzdelávania. Projekt IDEA 12 sa zameriava na zvýšenie povedomia, podporu schopností a zlepšenie možností vzdelávania vytvorením inkluzívneho vzdelávacieho programu o rozhodovaní s podporou. Tento vzdelávací program má slúžiť odborníkom, politikom, úradníkom, ľuďom s problémami v učení a s duševným ochorením.

Zo skúseností vieme, že jednotlivé členské krajiny ponúkajú rozličné príklady dobrej praxe. Náš projekt vytvára možnosť si tieto skúsenosti vymieňať a v rámci projektového partnerstva ďalej rozvíjať spoločne prístupy, nástroje a inovácie.

2.4 Inkluzívnosť ako hlavný stavebný kameň projektu IDEA 12

Výbor pomenoval ako jeden z problémov slabé rozširovanie povedomia³ a prístup ľudí s postihnutím k rozvoju schopností a vzdelávaniu. Náš projekt reaguje na dané poznanie zapojením ľudí s osobnou skúsenosťou s využívaním podpory pri rozhodovaní v oboch vzdelávacích úlohách: na jednej strane sa stanú členmi lektorských tímov (lektori s postihnutím, ktorí vzdelávajú spolu s lektormi bez postihnutia) a na tiež budú súčasťou cieľovej skupiny, pre ktorú je vzdelávanie o čl. 12 určené.

V projekte využívame niekoľko aspektov súvisiacich s priamym zapojením ľudí s osobnou skúsenosťou s využívaním podpory pri rozhodovaní najmä nasledujúce:

- Väčšia dôveryhodnosť autentických, osobných výpovedí viac pôsobí na účastníkov vzdelávania.
- Ľudia s postihnutím majú možnosť priamo ovplyvniť mienku verejnosti; následné zmeny tak môžu viac rezonovať s tým, čo považujú ľudia s postihnutím za dôležité pre nich samotných a umožní im zvýšiť kontrolu nad svojimi osobnými záležitosťami.
- Ľudia s postihnutím ako rovnocenní partneri v lektorskom tandeme sú príkladom prístupu k ľuďom s postihnutím. To môže inšpirovať politikov k väčšej vôli zapájať ľudí s postihnutím a ľudí s duševným ochorením do konzultácií k danej téme.
- Ľudia s postihnutím sa dozvedia viac o svojich právach a spôsoboch, ako svoje práva presadzovať. To posilňuje ich úlohu v posune od prežitých modelov podpory smerom k tým, ktoré sú v súlade s Dohovorom.

Pre prácu v rámci projektu využívame rozsiahle skúsenosti dvoch partnerských organizácií – britskej CHANGE People a španielskej TUYA. Nosným princípom projektu je partnerský prístup k lektorom z radov ľudí s postihnutím, výrazom ktorého je okrem iného rovnaká výška ich honorárov za vykonanú prácu.

³ Vid' čl. 8 Dohovoru

2.5 Štruktúra dokumentu

V nasledujúcich dvoch kapitolách krátko vysvetlíme pojmy rozhodovanie s podporou a čl. 12 Dohovoru a potom sa budeme venovať ich významu pre začleňovanie ľudí s postihnutím do spoločnosti.

Piata kapitola načrtne, aké sú vzdelávacie ciele oboch našich navrhovaných vzdelávacích programov na o čl. 12. Jednodňový kurz je určený pre zmiešané skupiny zložené zo sebaobhájcov, rodinných príslušníkov, politikov, úradníkov, aktivistov, poskytovateľov služieb a akademických pracovníkov; druhý kurz bude trojdňový, zameraný prakticky a určený pre ľudí s postihnutím a ich podporovateľov, hlavne rodinných príslušníkov a poskytovateľov sociálnych služieb.

Šiesta kapitola sa venuje témam, na ktoré by sa nemalo v rámci vzdelávacích a podporných aktivít zameraných na zvyšovanie povedomia o Článku 12 zabudnúť.

3 Podpora pri rozhodovaní, právna spôsobilosť a nutné zmeny existujúcej praxe

3.1 Rozhodovanie a právna spôsobilosť

Možnosť rozhodovať sa a mať tak kontrolu nad svojím životom je dôležitá pre každého. Všetci sa denne potrebujeme rozhodovať o malých aj zásadných veciach. Rozhodovanie (a konanie na základe rozhodnutia) je v právnych poriadkoch spojené s konceptom „právnej spôsobilosti“. **Rozhodovanie môže, ale nemusí, vyústiť do právneho konania⁴. Právnomu konaniu ale vždycky predchádza proces rozhodovania** sa, či budem konať alebo nie, a ako.

3.2 Tradičné koncepty právnej spôsobilosti ľuďom dobre neslúžia

Pokiaľ sa v tradičných právnych systémoch zistilo, že má človek „zníženú duševnú spôsobilosť“ (alebo že má „duševnú poruchu“), **bol obmedzený alebo zbavený spôsobilosti právne konať⁵ a bol mu ustanovený opatrovník, ktorý mal konať v jeho „najlepšom záujme“**. Tieto právne úpravy bývajú označované ako „**náhradné rozhodovanie**“. Rada Európy uvádza vo svojej Stratégii práv ľudí s postihnutím 2017-2023, že „*systemy náhradného rozhodovania, vrátane zbavovania spôsobilosti na právne úkony, pri ktorom sú ľudia z pohľadu práva aj spoločnosti zbavovaní svojej osobnosti, stále prevažuje v mnohých členských štátoch*“. (Disability Strategy 2017-2023, 2016: 25)

Odoopieranie právnej spôsobilosti ľuďom s postihnutím viedlo v mnohých prípadoch k tomu, že boli zbavení aj mnohých základných práv, *vrátane volebného práva, práva uzavrieť manželstvo, založiť rodinu, mať deti a rodičovské práva, práva dať súhlas k intímnej vzťahu alebo liečbe, práva na slobodu⁶*. Obmedzenie právnej spôsobilosti však často znamenalo tiež stratu príležitostí a možností rozhodovať sa v akejkoľvek oblasti života. Praktické skúsenosti ukazujú, že strata možnosti rozhodovať o svojom živote môže mať závažné následky: ľudia nemajú príležitosti učiť sa novým zručnostiam, zodpovednosti za svoje rozhodnutia a za svoj život, môžu strácať motiváciu ku každodenným činnostiam alebo dokonca k celému životu. Alebo môže viesť naopak ku vz bure, k tzv. „*problémovému chovaniu*“. *Opatrovníctvo, už z definície, znižuje osobné sebaurčenie a môže mať „významný negatívny vplyv na fyzické a duševné zdravie, dlhovekosť, fungovanie a prežívanie osobnej spokojnosti.“* (Wright, 2010 cit in Blanck & Martinis, 2015a: 3). Obmedzenie právnej spôsobilosti sa tak stáva pre človeka ďalším, zbytočným „postihnutím“.

Ďalším závažným a v praxi žiaľ častým „vedľajším produktom“ náhradného rozhodovania je zneužívanie alebo zanedbávanie ľudí s obmedzenou právnou spôsobilosťou. **Obmedzovanie právnej spôsobilosti je tak nielen závažným zásahom do autonómie človeka, ale v praxi ani neplní svoj zamýšľaný účel – zaistiť ľuďom s postihnutím ochranu.**

⁴ Právne konanie je také konanie, ktoré má právne účinky (vznik, zmena, zánik práv a povinností).

⁵ Koncepty duševnej a právnej spôsobilosti sú vysvetlené neskôr v tejto kap. v časti 2.4.

⁶ Výbor OSN pre práva ľudí so zdravotným postihnutím, Obecný komentár č. CRPD/C/GC/1 zo dňa 19. 5. 2014

3.3 Zásadný obrat v prístupe ku konceptu právnej spôsobilosti

Zlé skúsenosti s obmedzovaním svojprávnosti viedli ľudí s postihnutím, ich rodiny aj odborníkov v rôznych oblastiach k hľadaniu nového modelu, ktorý by rešpektoval práva ľudí s postihnutím. Začali sa rozvíjať modely založené na podpore pri rozhodovaní. Sú založené – rovnako ako koncepty modernej sociálnej práce – na princípoch podpory a sociálneho začlenenia. Vychádzajú z toho, že miesto ďalšieho obmedzovania ľudia potrebujú podporu pri prijímaní svojich rozhodnutí a právnom konaní. Podpora musí zodpovedať individuálnym potrebám. Tento model bol v roku 2006 prijatý tiež Dohovorom, ktorý podpísala a ratifikovala väčšina štátov na svete. Výbor OSN pre práva osôb so zdravotným postihnutím naliehavo žiada členské štáty, aby nahradili modely „náhradného rozhodovania“ novým modelom „rozhodovania s podporou“. Základné prvky modelu rozhodovania s podporou sú zakotvené najmä v čl. 12 a 5 Dohovoru: **1. právo na plnú právnu spôsobilosť, 2. právo na podporu**, ktorú ľudia môžu potrebovať **pri svojom právnom konaní**, **3. právo na účinné záruky bezpečia**, ktoré chránia človeka proti zneužitiu pri právnom konaní a **4. právo na poskytnutie primeraných úprav**. Podrobnejšie vysvetlenie modelu podpory pri rozhodovaní, jeho právnych súvislostí a obsahu čl. 12 poskytuje Obecný komentár č. 1 (2014) prijatý Výborom OSN pre práva osôb so zdravotným postihnutím (Obecný komentár).

3.4 Právo na právnu spôsobilosť – koniec obmedzovania svojprávnosti

Obecný komentár uvádza, že *„právna spôsobilosť je univerzálna vlastnosť vrodená všetkým ľuďom už z podstaty ich ľudstva. Čl. 12 Dohovoru potvrdzuje, že všetci ľudia majú plnú svojprávnosť.“*⁷ Čl. 12 je veľmi dôležitý z hľadiska autonómie človeka. Umožňuje kontrolu nad svojím životom, posilňuje sebadôveru a vedomie, že človek môže prijímať zmysuplné rozhodnutia.

Právna spôsobilosť **obsahuje obidve zložky: právo na právnu osobnosť** (mať práva a povinnosti) **a právo právne konať**. *„Priznaním spôsobilosti právne konať je človek uznaný ako aktér, ktorý má právomoc vstupovať do právnych vzťahov a svojím konaním zakladať, meniť, alebo rušiť svoje práva a povinnosti.“*⁸

*„Právna spôsobilosť a duševná spôsobilosť sú dva rôzne koncepty. Duševná spôsobilosť sa týka schopností (zručností) rozhodovať sa, ktoré sú prirodzene pri každej osobe rôzne a môžu sa líšiť v závislosti na mnohých činiteľoch, vychádzajúcich z prostredia, sociálnej situácie, apod. Podľa čl. 12 Dohovoru nesmú predpokladané ani skutočné nedostatky v duševnej spôsobilosti ospravedlňovať odopretie právnej spôsobilosti.“*⁹ V tradičných opatrovníckych systémoch „sú koncepty právnej a duševnej spôsobilosti premiešané tak, že **pokiaľ je osoba vnímaná ako osoba so zníženými rozhodovacími schopnosťami**, a to obyčajne kvôli kognitívnemu alebo psychosociálnemu postihnutiu, **je v dôsledku toho často zbavená právnej spôsobilosti robiť určité rozhodnutia. Tento prístup je chybný z dvoch zásadných dôvodov: (a) je diskriminačne uplatňovaný voči osobám so zdravotným postihnutím a (b) predpokladá schopnosť presne zhodnotiť spôsob vnútorného fungovania ľudskej mysli**, a keď osoba neobstojí v tomto hodnotení, je jej upreté zásadné ľudské právo – právo na rovnosť pred zákonom. Podľa všetkých týchto prístupov **sú postihnuté osoby alebo ich**

⁷ vid' Obecný komentár odst. 8

⁸ vid' Obecný komentár odst. 12

⁹ vid' Obecný komentár odst. 13

rozhodovacie schopnosti chápané ako legitímny dôvod pre odoprenie právnej spôsobilosti a zníženie ich statusu ako subjektov práva.“¹⁰ „Z článku 12 je však zrejmé, že „chorobná myseľ“, ani ďalšie diskriminujúce označenia nie sú legitímnymi dôvodmi na odoprenie právnej spôsobilosti (či už právnej osobnosti alebo svojprávnosti). Podľa článku 12 Dohovoru nesmú predpokladané ani skutočné nedostatky v duševnej spôsobilosti ospravedlňovať odoprenie právnej spôsobilosti.“¹¹ „Článok 12 nedovoľuje takéto diskriminačné odoprenie právnej spôsobilosti, ale skôr požaduje poskytnutie podpory osobám pri výkone právnej spôsobilosti.“¹²

Obečný komentár jasne hovorí, že „len rozvíjanie modelu podpory pri rozhodovaní pri súčasnom zachovaní modelov náhradného rozhodovania pre dosiahnutie súladu s článkom 12 Dohovoru nestačí“¹³. Myslí sa tým, že modely náhradného rozhodovania musia byť zrušené a úplne nahradené modelmi podpory pri rozhodovaní.

3.5 Právo na individuálnu podporu pri rozhodovaní a právnom konaní

Niektorí ľudia môžu potrebovať podporu, aby sa mohli rozhodovať a právne konať. Čl. 19 Dohovoru zaručuje ľuďom prístup k podpore, vrátane osobnej asistencie v akejkoľvek oblasti života, aby mohli žiť nezávisle, začlenení v spoločnosti a predišlo sa tak ich izolácii a vyčleneniu. Čl. 12 Dohovoru potom zaručuje prístup k podpore, ktorú môžu ľudia potrebovať pri právnom konaní. „Podpora pri právnom konaní musí rešpektovať práva, vôľu a preferencie ľudí s postihnutím.“¹⁴

Obečný komentár uvádza, že „podpora pri právnom konaní je široký pojem“¹⁵. „Druh a miera podpory sa môže významne odlišovať, tak ako sa líšia jednotliví ľudia (s postihnutím).“¹⁶ Podpora musí byť dostupná pre všetkých. Miera potrebnej podpory nemôže byť prekážkou pre využitie podpory¹⁷ a nekonvenčné spôsoby komunikácie nemôžu byť dôvodom pre odmietnutie podpory. V niektorých prípadoch môže byť náročné s istotou porozumieť vôli človeka. Takáto situácia však nemôže byť dôvodom pre to, aby jeho vôľa bola nahradená rozhodnutím opatrovníka v „jeho najlepšom záujme“. Koncept „najlepšieho záujmu“ musí byť nahradený konceptom „najlepšieho porozumenia vôle, prianí a preferencií“.

Podpora pri rozhodovaní a právnom konaní môže byť poskytovaná v rámci „formálneho aj neformálneho systému pomoci“.¹⁸ Štáty sa zaviazali poskytnúť nástroje pre formálnu podporu. „Ľudia s postihnutím si môžu zvoliť jedného alebo viac podporovateľov, ktorým dôverujú, aby im poskytovali podporu pri právnom konaní pre určité typy rozhodnutí.“¹⁹ Môžu využiť podporu ľudí s podobnou skúsenosťou (v angličtine peer support, self-advocacy). Ďalšou formou podpory je pomoc pri komunikácii, ktorá zahŕňa vytváranie a uznanie rôznych metód komunikácie, vrátane neverbálnej (mimo slovnej) komunikácie. „Pri plánovaní svojej budúcnosti je pre mnoho ľudí dôležitou

¹⁰ vid' Obečný komentár odst. 15

¹¹ Vid' Obečný komentár odst. 13

¹² Vid' Obečný komentár odst. 15

¹³ vid' Obečný komentár odst. 28

¹⁴ vid' Obečný komentár odst. 17

¹⁵ ibid

¹⁶ vid' Obečný komentár odst. 18

¹⁷ vid' např. Obečný komentár odst. 29 (a) a (c)

¹⁸ vid' Obečný komentár odst. 17

¹⁹ ibid

formou podpory využitia **predbežných prehlásení**. V nich môžu vyjadriť svoju vôľu a preferencie, ktorými sa budú ostatní riadiť v dobe, keď človek sám už nebude môcť svoje prania vyjadriť.“²⁰ Každý človek má právo využiť predbežné prehlásenie a podporu pri jeho príprave.

Právo na právnu spôsobilosť zahŕňa aj to, že **niektorí ľudia s postihnutím môžu chcieť len uznanie svojho práva na právu spôsobilosť a zároveň si nemusia priať vykonávať svoje právo na podporu**“.²¹

Ochrana zaistená ľuďom prostredníctvom systému podpory pri rozhodovaní a právnom konaní **musí rešpektovať** práva, vôľu a preferencie človeka až do tej miery, že zahŕňa aj „**právo človeka brať na seba riziko a robiť chyby**“.²²

Akákoľvek podpora poskytovaná ľuďom s postihnutím, ktorá si kladie za cieľ skutočné naplňovanie práv a sociálne začlenenie, musí rešpektovať vôľu a preferencie človeka. O podpore pri rozhodovaní a právnom konaní to platí predovšetkým – len podpora rešpektujúca vôľu človeka mu umožní, aby prostredníctvom svojich malých a veľkých rozhodnutí bol skutočne pánom svojho života.

3.6 Právo na bezpečie pri právnom konaní

Tretím prvkom systému podpory pri rozhodovaní a právnom konaní je zavedenie opatrení, ktorá by ľuďom poskytovali **primerané a účinné záruky zamedzujúce zneužitie pri právnom konaní**. Tieto opatrenia majú **zaistiť, že budú vždy rešpektované práva, vôľa a preferencie človeka**. „Podpora pri právnom konaní nikdy nesmie sklznúť k náhradnému rozhodovaniu.“²³ Záruky bezpečia **musia chrániť človeka pred akýmkoľvek nevhodným ovplyvňovaním alebo zneužitím**.

„**Princíp „najlepšieho záujmu“** (na ktorom sú založené systémy „náhradného rozhodovania“) **nie je vo vzťahu k dospelým osobám zárukou bezpečia, ktoré je v súlade s čl. 12**. Ak má byť osobám so zdravotným postihnutím zaistené právo na právnu spôsobilosť na rovnoprávnom základe s ostatnými, musí byť **princíp „najlepšieho záujmu“ nahradený princípom „najlepšieho porozumenia vôle a preferencií“**“.²⁴ V praxi tento princíp znamená, že podporovateľ sa snaží, s využitím všetkých dostupných metód (napr. pomocou komunikačnej tabuľky) porozumieť, čo osoba využívajúca podporu vyjadruje svojim chovaním, alebo porozumieť vôli a preferenciám na základe širšieho kontextu aktuálneho rozhodovania, napr. s využitím metód plánovania zameraného na človeka (viď kap. 5.12.4), s poznaním osobnej histórie, dopredu prejavovaných prianí atď.

3.7 Právo na prístupnosť prostredia, „univerzálny design“ a „primerané úpravy“

Medzi rôzne formy podpory pri právnom konaní patria tiež opatrenia z oblasti **prístupnosti prostredia**. Prístupnosť prostredia má byť zaistená najmä pomocou **univerzálného designu a primeraných úprav**. Tieto opatrenia môžu spočívať napr. v tom, že banky, lekári, úrady a ďalšie inštitúcie a služby poskytujú informácie vo formátoch zrozumiteľných pre všetkých bez ohľadu na druh postihnutia, alebo poskytnú profesionálne tlmočenie, ktoré umožní ľuďom s postihnutím urobiť

²⁰ ibid

²¹ viď Obecný komentár odst. 19

²² viď Obecný komentár odst. 22

²³ viď Obecný komentár odst. 17

právne konanie ako otvoriť si bankový účet, uzavrieť zmluvu alebo vstupovať do ďalších právnych vzťahov.²⁵ Univerzálny design znamená, že výrobky, služby a vôbec prostredie sú vopred vytvorené tak, aby boli prístupné pre všetkých. Na primerané úpravy má človek nárok, ak prostredie, služba alebo výrobok pre neho nie sú prístupné. Definície pojmov „univerzálny design“ a „primerané úpravy“ sú uvedené v Dohovore v čl. 2 a záväzky štátov vo vzťahu k prístupnosti prostredia najmä v čl. 9 (vo vzťahu k vzdelávaniu alebo pracovnému uplatneniu ďalej v čl. 24 a 27 atď.).

4 Význam článku 12 Dohovoru pre sociálne začlenenie a boj proti diskriminácii ľudí s postihnutím

„Článok 12 je založený na obecných princípoch Dohovoru vytýčených v čl. 3. Je to konkrétne rešpekt k vrodenej dôstojnosti, k individuálnej autonómii, vrátane slobody robiť vlastné rozhodnutia, a k nezávislosti osôb; nediskriminácia; plné a účinné zapojenie a začlenenie do spoločnosti; rešpektovanie odlišností a prijímanie osôb so zdravotným postihnutím ako súčasť ľudskej rozmanitosti a prirodzenosti; rovnosť príležitostí; prístupnosť; rovnoprávnosť mužov a žien; rešpektovanie rozvíjajúcich sa schopností detí so zdravotným postihnutím a ich práva na zachovanie identity.“²⁶

O čl. 12 sa často hovorí ako o „srdci“ Dohovoru. Právo na právu spôsobilosť zakotvené v čl. 12 je úzko a neoddeliteľne previazané s ďalšími právami zaručenými Dohovorom. **„Právna spôsobilosť je potrebná pre výkon občianskych, politických, ekonomických, sociálnych a kultúrnych práv. Pre osoby so zdravotným postihnutím získava zvláštny význam vo chvíli, keď títo ľudia musia robiť zásadné rozhodnutia týkajúce sa ich zdravia, vzdelania a práce.“²⁷** Čl. 12 je previazaný s čl. 16, v ktorom sa od zmluvných štátov vyžaduje, aby prijali všetky potrebné opatrenia k ochrane ľudí s postihnutím pred akoukoľvek formou zneužívania a násilia. Právna spôsobilosť je tiež úzko spojená s čl. 19 zaručujúcom právo na nezávislý spôsob života a zapojenie do spoločnosti. **„Právna spôsobilosť je kľúčom k zmysluplnej účasti na živote spoločnosti.“²⁸** Výbor OSN pre práva osôb so zdravotným postihnutím v návrhu svojho Obecného komentára č. 5 uvádza, že právna spôsobilosť a rovnaké postavenie pred zákonom „sú základom pre nezávislý život v bežnom prostredí dospelých ľudí s postihnutím“²⁹. Zároveň ľudia „musia byť súčasťou bežného prostredia“, aby mohli plne využívať svoju právnu spôsobilosť³⁰. Pokiaľ nebudú splnené podmienky zakotvené v čl. 19 Dohovoru, ako sú napr. dostupné a prístupné komunitné služby a zariadenia, služby a podpora poskytované v domácom prostredí, vrátane osobnej asistencie, skutočné možnosti výberu bývania, môže aj naďalej dochádzať k tomu, že právna spôsobilosť ľudí a ich reálna možnosť rozhodovať o svojom živote budú stále obmedzené.

Práva obsiahnuté v čl. 12 Dohovoru majú konkrétny dopad na život ľudí s postihnutím. Vedú k plnšiemu sebaurčeniu (Kohn et al., 2013 cit in Blanck and Martinis 2015b: 26), čo prakticky znamená byť nezávislý a začlenený do spoločnosti, zdravší a schopný rozpoznať a postaviť sa zneužitiu (Powers

²⁴ vid' Obecný komentár odst. 21

²⁵ vid' napr. Obecný komentár odst. 34

²⁶ vid' Obecný komentár odst. 4

²⁷ vid' Obecný komentár odst. 8

²⁸ Vid' Obecný komentár odst. 13

²⁹ Vid' návrh Obecného komentára č. 5 odst. 26

et al., 2012 cit in Blanck and Martinis, 2015b: 27). Skutočná integrácia do spoločnosti znamená integráciu do všetkých oblastí života spoločnosti, vrátane finančnej oblasti (Martinis, Wohl, Mills, 2015: 8).

Praktické príklady konkrétnych pozitívnych dôsledkov právnej spôsobilosti a „rovnosti pred zákonom“ pre život ľudí s postihnutím sú uvedené v príručke dobrej a nádejnej praxe, ktorá nadväzuje na tento dokument.

5 Ciele vzdelávania zameraného na článok 12 Dohovoru

V tejto kapitole popisujeme vzdelávacie ciele jednodňového a trojdňového kurzu o čl. 12 Dohovoru. Obidva typy kurzov budú mať inkluzívny charakter, to znamená, že sa ich zúčastnia ľudia s rôznymi potrebami a schopnosťami: ľudia s postihnutím, ich rodiny, pracovníci sociálnych služieb, študenti vysokých škôl a vzdeláva telia, úradníci, politici aj široká verejnosť. Vzdelávanie bude viesť dvojica lektorov, z ktorých jeden bude mať postihnutie.

5.1 Jednodňový kurz

Jednodňový kurz je určený pre väčšiu skupinu³¹ rozmanitých ľudí: prednášajúci a študenti vysokých škôl (najmä z oborov sociálna práca a právo), ľudia s problémami v učení a duševným ochorením, ich rodiny, pracovníci sociálnych služieb, verejní opatrovníci, úradníci a politici. Na konci kurzu by účastníci mali prijať myšlienku rovnakého postavenia ľudí s postihnutím pred zákonom. Vzdelávacie ciele sú nasledujúce:

- Byť si vedomý rovnosti ľudí v dôstojnosti a právach.
- Rozumieť podstate zmeny: posun paradigmy od „najlepšieho záujmu “ k „právam, vôli a preferenciám “.
- Porozumieť tomu, čo znamená pre ľudí s postihnutím implementácia čl. 12 a ako sa vzťahuje k ďalším ľudským právam garantovaným Dohovorom, napr. nezávislý spôsob života a zapojenie do spoločnosti, prístup k spravodlivosti.
- Pochopiť, čo implementácia čl. 12 znamená pre moju (účastníkovu) špecifickú rolu, čo osobne môžem robiť pre naplnenie tohto článku.
- Rozumieť významu prirodzenej podpory pre rozhodovanie.
- Získať nádej vďaka zážitku rovnosti vo vzájomnom poskytovaní podpory, dôstojnosť a práva.

Odlíšnosť v postavení a schopnostiach účastníkov predstavuje skôr príležitosť sa niečo nové naučiť než prekážku. Nadväzujúca príručka pre lektorov prinesie metódy pre skupinovú prácu vhodnú pre tieto situácie.

Na kurze vznikne atmosféra vzájomného rešpektovania, zapojenia a nádeje, čo pripraví cestu pre vzdelávanie a porozumenie.

³⁰ Vid' návrh Obecného komentára č. 5 odst. 78

³¹ V projekte IDEA 12 sa väčšou skupinou myslí skupina asi 30 účastníkov.

5.2 Trojdňový kurz a vzdelávacie ciele

Trojdnňový seminár je určený pre menšiu skupinu asi 12 účastníkov, najmä ľudí s postihnutím, ich blízkych a profesionálov, ktorí im poskytujú pomoc a podporu. Vzdelávacie ciele sú zamerané viac prakticky, aby sa posilnilo u účastníkov pochopenie strán ich vlastného rozhodovania a poskytovania podpory pri rozhodovaní druhých ľudí:

- Porozumieť, že všetci ľudia robia rozhodnutia a využívajú k tomu nejaký druh podpory. Ľudia s postihnutím majú právo na svojprávnosť a právo na poskytnutie podpory k uplatneniu svojprávnosti.
- Porozumieť významu rozhodovania pre právne konanie a naučiť sa rozlíšiť rozhodovanie od právneho konania.
- Porozumieť rozdielu medzi „náhradným rozhodovaním“ a „rozhodovaním s podporou“, porozumieť významu rozhodovanie s podporou v životoch ľudí s postihnutím a ich vzťahom k iným ľudským právam ako napr. právo na nezávislý život a zapojenie do spoločnosti alebo prístup k spravodlivosti.
- Dobre porozumieť a prijať princípy podpory pri rozhodovaní.
- Porozumieť a prijať, že rola podporovateľa je podporná a že podporovateľ nerobí rozhodnutia.³²
- Získať schopnosť rozlíšiť medzi vlastnou „vôľou a preferenciami“ a „vôľou a preferenciami človeka, ktorému poskytujú podporu pri rozhodovaní.
- Vedieť, že podpora pri rozhodovaní je rozmanitá a môže mať rôznu intenzitu.
- Vedieť používať pri poskytovaní podpory pri rozhodovaní základné nástroje myslenia a plánovania zameraného na človeka.

V mnohých krajinách bude posun paradigmy od náhradného rozhodovanie neprepojený s realitou, ako je daná právnym systémom, ktorý mnohokrát štandardne vyžaduje posudzovanie mentálnej kapacity a vedie k obmedzovaniu svojprávnosti. Lektori musia byť schopní ukázať, ako možno prakticky poskytovať podporu pri rozhodovaní, aby to bolo v súlade s čl. 12 v právnom rámci, ktorý je postavený na obmedzovaní svojprávnosti.

³² Na druhej strane sa predpokladá, že podporovateľ vloží do procesu svoje skúsenosti, znalosti, zdroje apod. Tento proces sa blíži "zdieľanému rozhodovaniu" známému z medicíny ako "informovaný súhlas".

6 Témy kurzu

Väčšina nasledujúcich tém je určená pre oba typy kurzov (jednodňový aj trojdňový). Pokiaľ je nejaká téma myslená špecificky pre kurz určitého rozsahu, je to v texte uvedené. Úroveň detailnosti bude špecifikovaná v nadväzujúcom materiáli pre lektorov.

6.1 Implementácia článku 12 v Európskej únii

Ohľadom implementácie článku 12 Dohovoru, Výbor pre práva osôb so zdravotným postihnutím OSN „*poznamenáva s hlbokým znepokojením, že v celej Európskej únii je stále veľký počet ľudí s postihnutím, ktorých plná svojprávnosť je obmedzená*”.

“Výbor odporúča Európskej únii prijať vhodné opatrenia zaisťujúce, aby všetci ľudia s postihnutím, ktorých právna spôsobilosť bola obmedzená, mali možnosť naplňovať všetky práva zakotvené v zmluvách a právnych predpisoch Európskej únie, ako sú prístup k spravodlivosti, tovarom a službám vrátane bankových, zamestnanosti a zdravotnej starostlivosti, rovnako ako je účasť na voľbách a právach spotrebiteľa v súlade s Dohovorom, ako je to vyjadrené vo Všeobecnom komentári č. 1 (2014) Rovnosť pred zákonom.

Vykonávanie právnej spôsobilosti môže byť ovplyvňované tzv. primeranou úpravou služieb, ako sú bankové alebo zdravotné služby. Výbor „*je znepokojený tým, že smernice Rady 2000/43, 2004/113 a 2006/54 výslovne nezakazujú diskrimináciu na základe zdravotného postihnutia a neprikazujú poskytnúť osobám so zdravotným postihnutím primeranú úpravu v oblastiach sociálnej ochrany, zdravotnej starostlivosti, (re)habilitácie, vzdelávania a zaisťovania tovarov a služieb, ako je bývanie, doprava a poistenie*”.

6.2 Implementácia článku 12 v krajinách partnerov projektu IDEA 12

Súdiac podľa niekoľkých správ Výboru pre práva osôb so zdravotným postihnutím OSN, v celej Európe stále nie sú úplne naplnené požiadavky na implementáciu článku 12 Dohovoru. To znamená, že účastníci vzdelávania musia operovať v rámci systému, ktorý stále obsahuje rôzne stupne náhradného rozhodovania. Lektori budú účastníkov informovať o stave plnenia článku 12 na základe záverečných odporúčaní, ktoré vydal Výbor OSN pre ich krajinu.

Popis plnenia článku 12 v partnerských krajinách, ako je spracovaný v prílohe č. 1, bol vytvorený z podkladov, ktoré poskytli partnerské organizácie projektu. Táto príloha nie je preložená do slovenčiny.

6.3 Čo prináša článok 12 Dohovoru nové do životov ľudí s postihnutím

Svojprávnosť (so zaistením potrebnej podpory) vo všetkých sférach života je základnou podmienkou pre využívanie všetkých ďalších práv, ako sú napr. právo zvoliť si miesto pre život, vybrať si zamestnanie, zúčastniť sa na voľbách alebo byť volený. Túto skutočnosť najlepšie ukážu osobné príbehy ľudí, ktorí dosiahli navrátenie svojprávnosti a tak mohli urobiť zásadné zmeny vo svojom živote.

Článok 12 Plné a rovné uplatnenie všetkých ľudských práv a slobôd

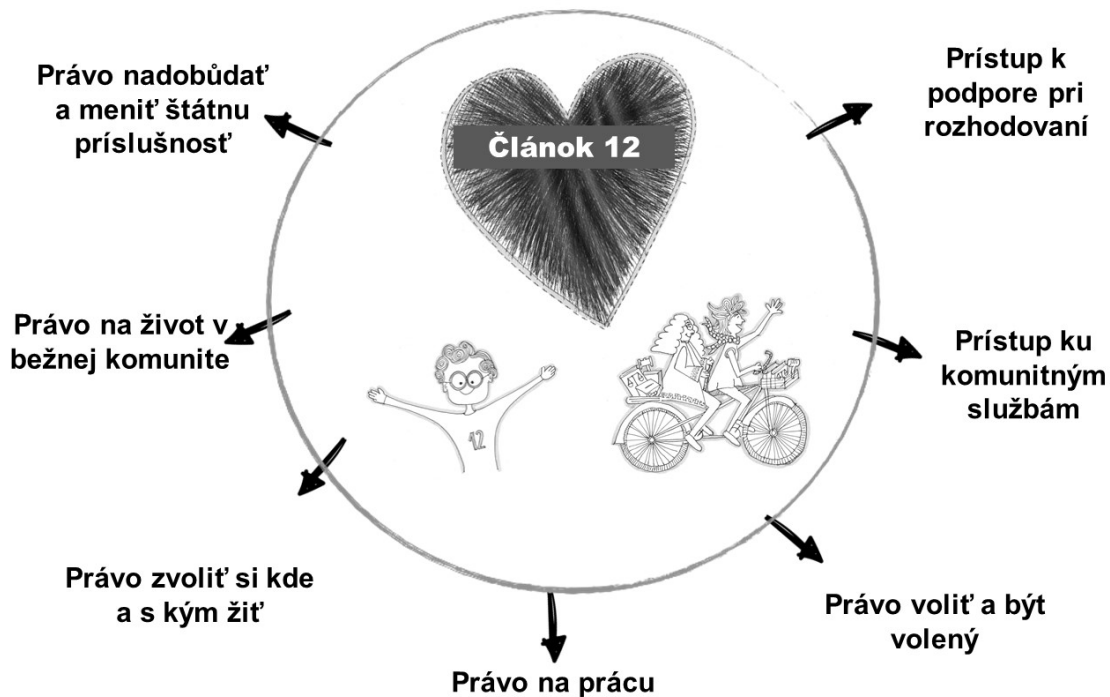

Schéma ukazuje, že naplnenie článku 12 je predpokladom pre využívanie ďalších ľudských práv a základných slobôd a ovplyvňujúcich rôzne oblasti života.

6.4 Posun paradigmy v chápaní právnej spôsobilosti

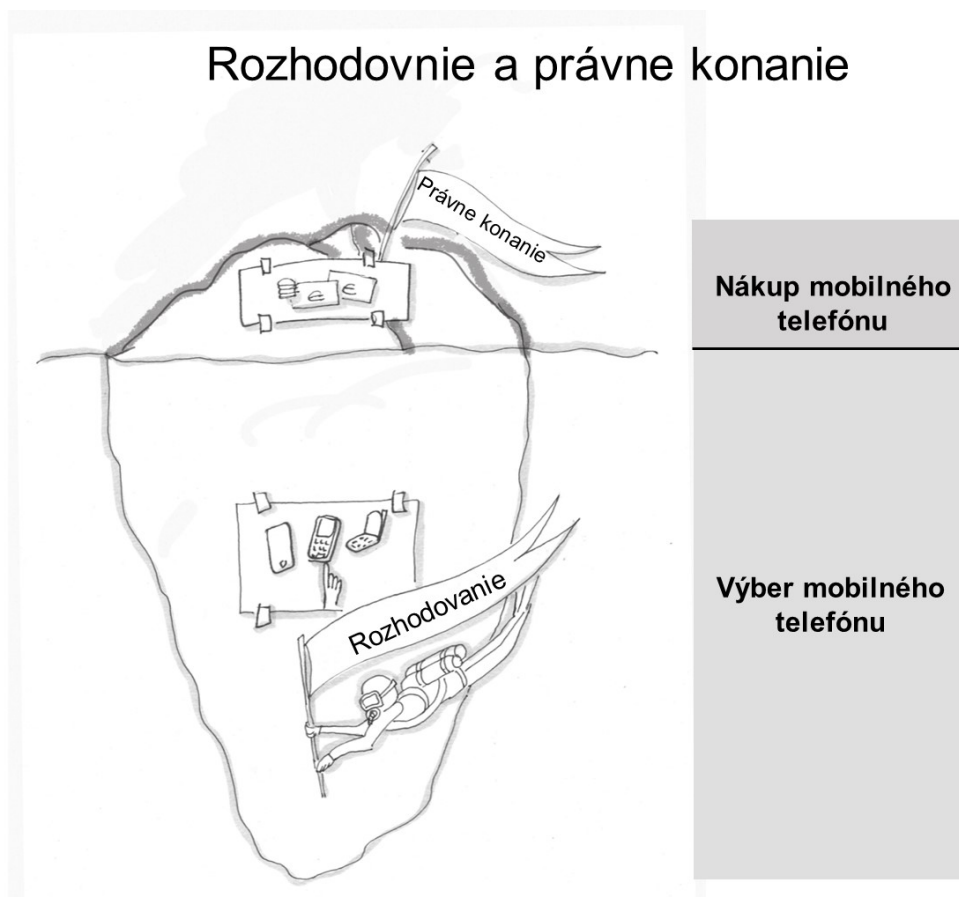
Článok 12 Dohovoru predstavuje prechod od starého modelu obmedzovania svojprávnosti k novému modelu podpory pri rozhodovaní:

Od náhradného rozhodovania	K podpore pri rozhodovaní
Testovanie mentálnej kapacity za účelom rozhodovania o tom, či obmedziť alebo nie niekoho svojprávnosť	Mapovania podpory potrebnej pre rozhodovanie
Hľadanie najlepšieho záujmu (s dôrazom na zdravie a bezpečie)	Úsilie dosiahnuť najlepšie možné porozumenie vôle a preferencií človeka

Systém podpory pri rozhodovaní je postavený na porozumení svojprávnosti ako konceptu odlišného od mentálnej kapacity. Staví na tom, že právo na svojprávnosť nemôže byť odvodzované od a závisieť na mentálnej kapacite človeka.

6.5 Podpora pri rozhodovaní vo vzťahu k právnemu konaniu

Rozhodovanie môže ale nemusí vyústiť do právneho konania. Na druhej strane každé právne konanie je výsledkom rozhodovacieho procesu. Ľudia veľmi jasne vnímajú právne konanie, zatiaľ čo rozhodovanie často zostane nepovšimnuté. A to napriek tomu, že mnohé rozhodovania sú celkom veľké a časovo náročné, zatiaľ čo právne konanie, ako je napríklad nákup mobilného telefónu, môže byť veľmi rýchlou záležitosťou.

Pre vysvetlenie vzťahu medzi rozhodovaním a právnym konaním používame model ľadovca, kde masa ľadu pod vodou predstavuje proces rozhodovania a právne konanie je špičkou ľadovca vyčnievajúci nad hladinou.

Ako príklad môžeme použiť napríklad nákup mobilného telefónu, čo je dnes už bežná vec pre každého. Keď si chceme kúpiť telefón, strávime obvyčajne veľa času jeho vyberaním v diskusióch s priateľmi alebo skúmaním rôznych možností na internete. Keď sa nakoniec rozhodneme, je zakúpenie telefónu už veľmi rýchle.

6.6 Intenzita podpory pri rozhodovaní

Je zodpovednosťou štátov rozvinúť a zistiť dostupnosť rôznych foriem podpory pri rozhodovaní tak, ako je to uvedené vo všeobecnom komentári k článku 12. Jednotlivé formy sa v praxi môžu líšiť v intenzite.

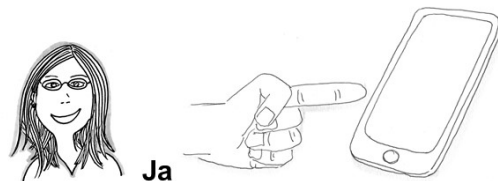
Pri poskytovaní podpory pri rozhodovaní je dôležité najprv uvažovať o miere podpory, akú človek pri rozhodovaní bude potrebovať. Rozlišujeme tri úrovne podpory pri rozhodovaní:

1. Človek robí **svoje vlastné rozhodnutie bez dodatočnej podpory** zo strany podporovateľov. Potrebuje len bežnú podporu blízkych ľudí, ako sú rodina alebo priatelia.
2. Človek robí **svoje vlastné rozhodnutie s pomocou podporovateľov**. Môže ísť o podporu pri formulovaní toho, o aké rozhodnutie ide, získanie informácií, vysvetlenie rôznych alternatív, vyberanie z rôznych alternatív a revidovanie svojho rozhodnutia a jeho dopadov. Tieto formy podpory sú intenzívnejšie v porovnaní s tým, akú pomoc ľudia bežne dostávajú pri každodennom rozhodovaní.³³
3. **Podporovatelia interpretujú vôľu a preferencie človeka**. Podporovatelia rešpektujú a sú schopní interpretovať vôľu a preferencie človeka tretej strane a to aj pre účel právneho konania. V prípade ľudí, ktorých vôľa a preferencie zatiaľ nie sú známe, je hlavným princípom prezumpcia vôle. Súčasne sa očakáva, že sa bude vynakladať trvalé úsilie porozumieť vôli a preferenciám človeka a nastaviť funkčný komunikačný systém.

Dve dôležité poznámky: Vyššie uvedené tri úrovne podpory pri rozhodovaní sú v skutočnosti kontinuálnym radom; nie je nutné jednotlivé úrovne rozlišovať. Ten istý človek môže vyžadovať rôzne úrovne podpory pri rozhodovaní v rôznom čase a v rôznych situáciách.

Intenzita podpory pri rozhodovaní

**Vlastné
rozhodnutie
bez dodatočnej
podpory**

**Vlastné
rozhodnutie
s dodatočnou
podporou**

**Rozhodnutie na
základe najlepšieho
porozumenia vôle
a preferencií**

Predpokladáme, že vôľa je vždy. Je nutné vôľu skúmať.

³³ Potrebujeme rozlišovať medzi úrovňou jedna a dve iba kvôli tomu, aby sme mohli identifikovať potrebu podpory. Musíme byť schopní povedať, kedy musí štát človeku zaistiť určitú mieru podpory.

Pokiaľ poskytujeme podporu človeku s ťažkým postihnutím, ktorého vôľu a preferencie zatiaľ nepoznáme, nepohybujeme sa v oblasti rozhodovania s podporou, ale zastupujeme človeka. V tomto prípade budeme dodržiavať spoločensky uznávané hodnoty a zároveň sa budeme usilovať o porozumenie vôle a preferencií pre ďalšie rozhodovanie.

6.7 Kto môže poskytovať podporu pri rozhodovaní a právnom konaní

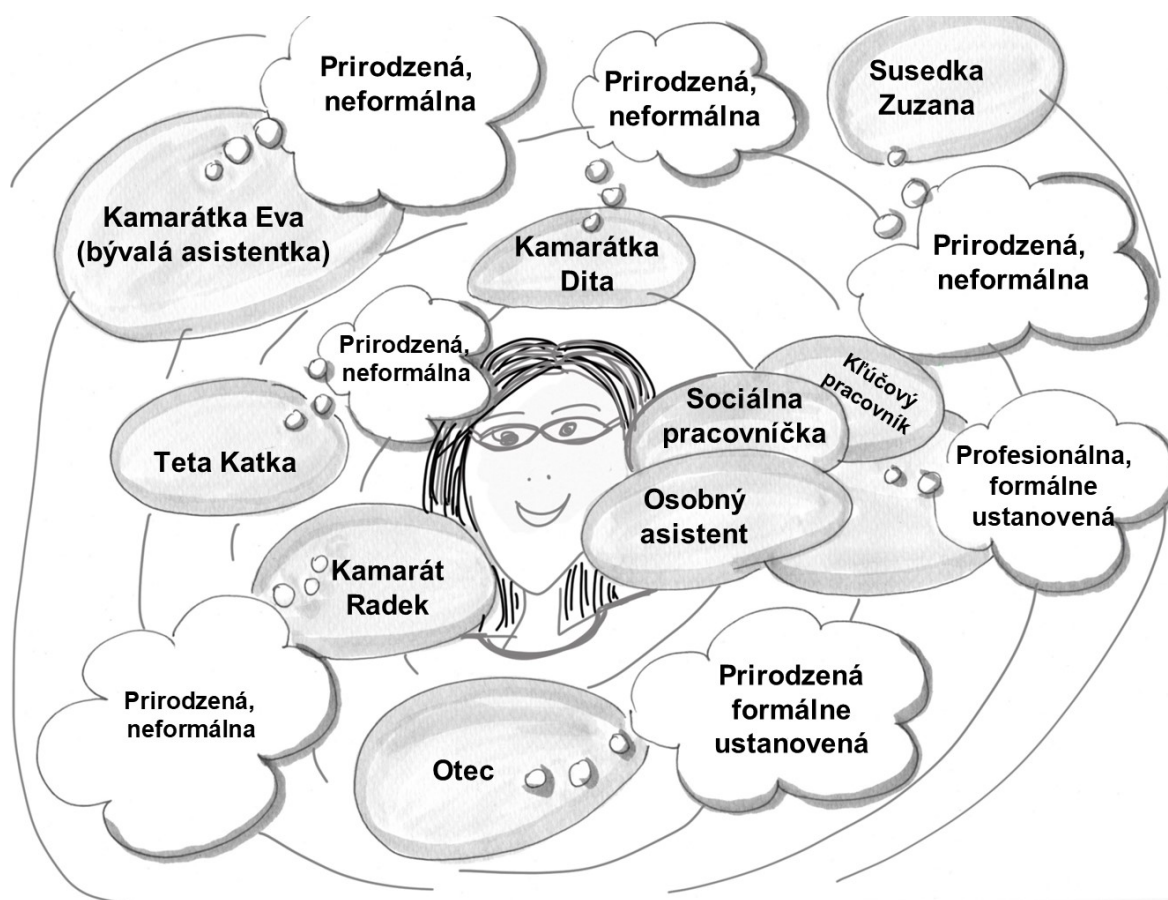
V koncepte podpory pri rozhodovaní sú vzťahy vnímané ako kľúčové zdroje podpory. Ideálne by podpora mala byť poskytovaná skupinou dôveryhodných ľudí, primárne neplatených, ako sú členovia rodiny a priatelia (tzv. prirodzená podpora). V praxi ide obyčajne o skupinu dôveryhodných ľudí z prirodzeného sociálneho okolia človeka a profesionálov, ktorí človeku poskytujú pomoc a podporu. Ľudia poskytujúci podporu môžu mať formálne postavenie, to znamená môžu byť formálne potvrdení alebo ustanovení súdom. Nasledujúca tabuľka zobrazuje spektrum možností.

	Neformálna podpora Bez formálneho uznania	Formálna podpora S formálnym uznaním súdu, notára, občianskou zmluvou a pod..
Profesionálna podpora Platení alebo neplatení profesionáli vrátane pomoci ľudí s podobnou skúsenosťou	Osobný asistent pomáha Jánovi porozumieť informáciám, ktoré dostal od lekára o svojom zdravotnom stave, predtým, než dá súhlas s operáciou Filip, bývalý užívateľ služieb starostlivosti o duševné zdravie poskytuje podporu pri rozhodovaní o zdravotnej starostlivosti ľuďom v psychiatrickej nemocnici Peter, ktorý má osobné praktické skúsenosti s využívaním podpory pri rozhodovaní, pomáha svojej kamarátke Marte s formulovaním jej vlastného názoru na zamestnanie	Profesionálny podporovateľ schválený súdom pomáha Eve uzavrieť leasingovú zmluvu Člen organizácie bývalých pacientov psychiatrickej starostlivosti bol ustanovený súdom ako zástupca pre súdne pojednávanie pre človeka s duševným ochorením Bývalý pacient psychiatrickej nemocnice je členom komunitného, interdisciplinárneho tímu pre pomoc ľuďom s duševným ochorením
Prirodzená podpora Rôzni ľudia, ktorí nie sú za poskytovanie podpory platení	Tomášova matka, ktorá pomáha svojmu synovi používať jeho vlastný bankový účet. Susedka pomáha Robertovi porozumieť výhody rôznych druhov panvíc na smaženie predtým, než si nejakú vyberie a kúpi.	Viere pomáha jej brat v roli podporovateľa na základe zmluvy schválenej súdom otvoriť si účet v banke a založiť trvalé príkazy na úhradu.

Človek sa môže stať profesionálom na základe vlastných prežitých skúseností. Príkladom môžu byť ľudia, ktorí majú osobnú skúsenosť so spochybňovaním svojprávnosti.

Máme k dispozícii tiež bežné typy podpory pri rozhodovaní, ktoré sú dostupné pre všetkých občanov. Tento typ podpory je poskytovaný napr. daňovými poradcami, konzultantami v oblasti sociálneho zabezpečenia, finančnými poradcami, patientskymi organizáciami apod. Tieto formy podpory nepovažujeme za podporu v zmysle článku 12. Ľudia, ktorí potrebujú podporu v zmysle čl. 12, budú pre využitie napr. daňového poradcu potrebovať nejakú formálnu alebo neformálnu podporu, ako je uvedená v predchádzajúcej tabuľke.

Ľudia sa môžu vo svojom živote spoľahnúť na hustú sieť podpory zloženú z prirodzenej a profesionálnej podpory, kde niektorí podporovatelia môžu byť menovaní súdom, iní môžu pomoc poskytovať neformálne. Kľúčovým aspektom podpornej siete je vzťah medzi podporovateľom a podporovanou osobou. Obrázok ukazuje Miladin kruh podpory ako príklad³⁴.

6.8 Proces poskytovania podpory pri rozhodovaní (trojdňový kurz)

Pre podporovateľov môže byť užitočné mať možnosť pristupovať k poskytovaniu podpory štruktúrovane. Rôzni ľudia môžu využívať rôzne prvky podpory. Na proces poskytovania podpory sa môžeme dívať ako na súbor nasledujúcich prvkov:

³⁴ Rozhodovanie s podporou môže byť založené na konceptu Kruhy podpory alebo na Plánovaní zameranom na človeka – viac v kap. 6.11.

1. **Identifikácia rozhodnutia**, ktoré má urobené: Definovanie podstaty rozhodnutia, problému, ktorý má byť vyriešený.
2. **Usporiadanie relevantných informácií**: Zber informácií o potrebách, preferenciách, možnostiach, zdrojoch informácií (internet, knihy, iní ľudia, iné zdroje).
3. **Identifikácia možností**: Identifikácia možných ciest alebo možností.
4. **Zvažovanie možností**: Zváženie toho, ako rôzne možnosti môžu prispieť k riešeniu problému a aké sú dôsledky rôznych možností.
5. **Vyberanie medzi možnosťami**: Výber najlepšieho riešenia po zvážení dopadov rôznych riešení.
6. **Uskutočnenie krokov**: Pre naplnenie rozhodnutia (realizácia vybranej možnosti) je treba niečo urobiť, vrátane právneho konania.
7. **Preskúvanie rozhodnutia a jeho dôsledkov**: **Preskúvanie** výsledkov rozhodnutia a hodnotení toho, či bol vyriešený problém identifikovaný na začiatku. (Pokiaľ vyriešený nebol, možno sa vrátiť k prvému kroku podpory.)

Podstata jednotlivých prvkov podpory sa bude líšiť v závislosti na potrebách človeka. Napr. možnosti riešenia môžu byť človeku vysvetlené jednoduchým jazykom, s použitím obrázkov alebo znakovou rečou.

Dve dôležité poznámky: Poskytovanie podpory pri rozhodovaní nekopíruje model rozhodovania samotného, ktoré je založené na emóciách, heuristických skratkách a napodobňovaní. Človek poskytujúci podporu ju musí poskytovať na základe hlbokého porozumenia skôr než na technickom prístupe založenom na postupných krokoch.

6.9 Formy podpory

Podpory sú „**zdroje a stratégie** a môžu byť poskytnuté rodičom, kamarátom, učiteľom, psychológom, lekárom alebo inou vhodnou osobou alebo agentúrou“³⁵ (napr. právnikom alebo sociálnym pracovníkom). Podpory môžu mať rôzne formy:

- Osobná pomoc poskytnutá podporovateľom z prirodzeného sociálneho okolia človeka (neplatená, prirodzená podpora) a profesionálom (platená podpora).
- Podpora poskytnutá ľuďmi s podobnými skúsenosťami (tzv. peer-support), v tomto prípade pôjde o ľudí s podobným postihnutím.
- Pomoc s komunikáciou, to znamená tlmočenie unikátnej formy komunikácie človeka.
- Rôzne druhy primeranej úpravy, akými môžu byť napr. jednoduchý jazyk, alternatívne formy komunikácie, materiály písané jednoduchým jazykom (easy-to-read), viac času a individuálne prispôbenie služby človeku.
- Nástroje plánovania zameraného na človeka vrátane komunikačných záznamových tabuliek a plánovacích stretnutí.
- Formálna a neformálna reprezentácia vôle a preferencií človeka.

³⁵ http://aaidd.org/docs/default-source/sis-docs/aaiddfaqonid_template.pdf?sfvrsn=2

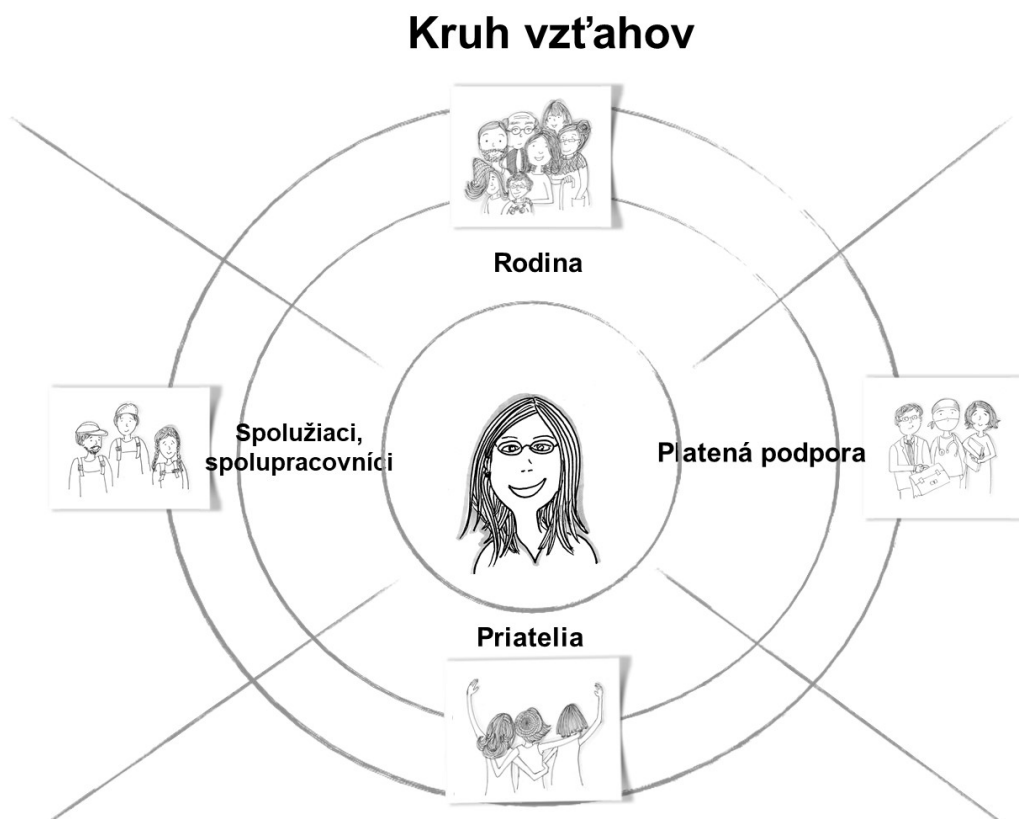
Podpora môže byť potrebná v akomkoľvek štádiu rozhodovania vrátane právneho konania a revidovania výsledkov rozhodnutia. Intenzita a forma podpory by mala brať do úvahy individuálne potreby človeka.

6.10 Kľúčové nástroje podpory pri rozhodovaní (len pre trojdňový kurz)

Nasledujúce nástroje sú súčasťou konceptu „Plánovanie zamerané na človeka“³⁶ a bývajú užitočné pri poskytovaní podpory pri rozhodovaní.

6.10.1 Kruh vzťahov a kruh podpory

Vytvorenie kruhu vzťahov je prvý krok pri formovaní kruhu podpory. Pomôže vytvoriť jasný obrázok vzťahov, ktoré môžu byť pre človeka zdrojom podpory. Najlepšia podpora pri rozhodovaní je postavená na silných a dôveryhodných vzťahoch.

Jedným z problémov spojených s profesionálnymi modelmi podpory pri rozhodovaní je ignorovanie významu dôvery alebo predstava, že dôvera je samozrejmosť. Často sa stáva, že dobré úmysly na strane odborníkov vedú k vytvoreniu dôveryhodného vzťahu. Je dôležité umožniť profesionálom, aby si uvedomili, že sa im vždy nepodarí získať dôveru ľudí, s ktorými pracujú, hlavne pokiaľ sú prepojení so širšími systémami nátlaku. Pre profesionálov môže byť užitočné začať diskutovať o tom, ako pracovať obmedzením svojich rolí.

³⁶ Jednou z kľúčových charakteristík plánovania zameraného na človeka je posilňovanie hlasu človeka, s ktorým a pre ktorého sa plán pripravuje, a ľudí, ktorí ho najlepšie poznajú.

Ďalším problémom, na ktorý profesionáli narážajú, je nedostatočná kontinuita pomoci a podpory. Rotácia profesionálov a prístupy zamerané na úlohy môžu narušiť alebo prerušiť vzťahy dôvery, ktoré je potrebné vždy znovu vytvoriť.

6.10.2 Triedenie toho, čo je dôležité pre človeka konajúceho rozhodnutie z jeho hľadiska a z hľadiska ľudí okolo

Tento nástroj je užitočný, pokiaľ podporovatelia sú profesionáli alebo príbuzní so silným pocitom zodpovednosti za zdravie a bezpečie. Nástroj im umožní odlišovať svoju vlastnú perspektívu od vôle a preferencií človeka, ktorému poskytujú pomoc, a udržať obe perspektívy oddelené. Schopnosť priebežného sledovania rozdielov medzi pohľadom podporovateľov na jednej strane a vôľou a preferenciách podporovaných osôb na strane druhej musí byť pevne zakotvená v sociálnych službách a meniť kultúru poskytovania služieb.

Pre podporovateľov je veľmi dôležité, aby prijali, že vo svojej podpornej roli nemajú robiť náhradné rozhodovanie. Tento nástroj im pomôže porozumieť zásadnému rozdielu medzi rozhodnutiami prijatými v najlepšom záujme človeka a v rámci konceptu rozhodovania s podporou.

Pokiaľ podporovatelia začnú uvažovať v intenciách pravého stĺpca, tj. z hľadiska svojich hodnôt alebo právne chránených hodnôt, ako sú zdravie a bezpečie, dostanú sa späť k najlepšiemu záujmu. A naopak, pokiaľ začnú s ľavou stranou a najskôr sa pokúsia porozumieť vôli a preferenciám podporovaného človeka na základe toho, čo je pre neho dôležité z jeho pohľadu, dostanú sa do rámca rozhodovania s podporou.

Triedenie toho, čo je pre človeka dôležité z jeho pohľadu a z pohľadu druhých ľudí

6.10.3 Triedenie toho, čo funguje dobre a čo nefunguje

Potom, čo identifikujeme, čo je pre človeka, ktorý sa rozhoduje, dôležité z jeho hľadiska a čo z hľadiska ostatných ľudí, môžeme pristúpiť k ďalšiemu triediacemu nástroju a rozdeliť položky na tie, čo fungujú a čo nefungujú. To človeku a jeho podporovateľom umožní pochopiť, ako sa veci v živote majú a čo je potrebné zmeniť alebo vyriešiť. Nástroj môže pomôcť pri skúmaní rozhodnutia, ktoré má byť urobené. Je dôležité stále vidieť pohľad človeka, ktorý má urobiť rozhodnutie, a jeho podporovateľov podľa predchádzajúceho nástroja. V niektorých prípadoch môže byť užitočné oddeliť aj pohľady rodiny a priateľov od pohľadu profesionálov.

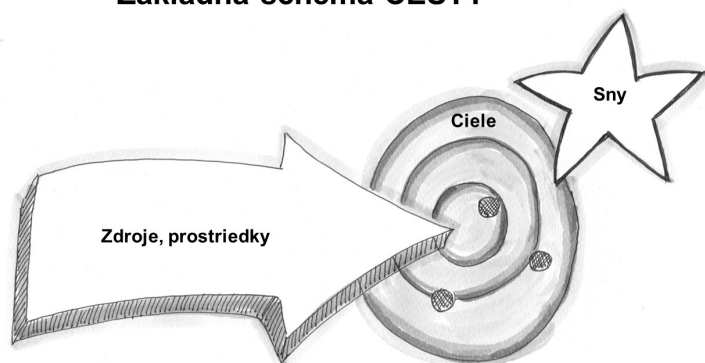
6.10.4 CESTA

Pre poskytovanie podpory v každodennom živote môže byť niekedy pre podporovateľov potrebné poznať životné smerovanie človeka³⁷. K tomuto účelu sa tiež môžu hodiť niektoré nástroje plánovania zameraného na človeka. Jedným z takýchto účinných nástrojov je CESTA (PATH, názov je skratkou anglického výrazu **P**lanning **A**lternative **T**omorrow's with **H**ope). CESTA bola vytvorená v roku 1991 Jackom Pearpointom, Johnom O'Brienom a Marshou Forest (Falvey, Forest, Pearpoint, & Rosenberg, 2003: 31).

CESTA sa skladá zo siedmich krokov zobrazených v zvláštnom tvare, ktorý sa používa pre facilitovanie plánovacieho procesu. Základom CESTY je šablóna odrážajúca proces diskusie medzi ľuďmi, ktorí majú tomu, kto sa rozhoduje, pomáhať pri plánovaní praktickej cesty vedúcej k zmysluplnej budúcnosti.

Cieľom CESTY je nájsť jasné kroky, ktoré vedú k žiadúcej zmene k lepšiemu. CESTA sa začína snom a cieľmi na pravej strane schémy. Potom pokračuje z ľavej strany až ku krokom, ktoré bude treba urobiť, aby sa dosiahli pozitívne zmeny.

Základná schéma CESTY

³⁷ Z etického hľadiska by tiež človek prijímajúci podporu mohol potrebovať poznať životné smery toho, kto mu poskytuje pomoc a podporu. Umožnilo by to vznik dôveryhodného vzťahu medzi podporovateľom a podporovaným človekom.

Sedem krokov na CESTE:

1. Sny
2. Ciele
3. Ako je to teraz
4. Ľudia, ktorých bude treba zapojiť
5. Čo nás posilní
6. Prvé kroky
7. Ďalšie akcie

CESTA je skvelý nástroj pre stanovenie snov a pozitívnych a pritom dosiahnuteľných cieľov. Umožňuje podporovateľom lepšie pochopiť vôľu a preferencie podporovanej osoby.

6.10.5 Komunikačné záznamové tabuľky

Komunikačné záznamové tabuľky sú účinným nástrojom pre zachytenie a vysvetlenie toho, čo nám ľudia hovoria svojim chovaním. Tento nástroj je zvlášť užitočný, pokiaľ ľudia nekomunikujú verbálne alebo komunikujú iným formalizovaným komunikačným systémom, ako je napr. znaková reč a obrázky, alebo keď ich chovanie je zrozumiteľnejšie ako slová.

Komunikácia je dvojsmerný proces a preto potrebujeme dva typy tabuliek: 1) ako rozumieme tomu, čo nám človek hovorí a 2) ako budeme človeku odovzdávať informácie, čo by sme chceli urobiť.

Záznamová tabuľka, ako človek komunikuje

Záznamová tabuľka na zachytenie komunikácie zo strany človeka môže mať dve podoby pre dve rôzne situácie:

- 1) Pokiaľ nevieme, čo znamená určité chovanie človeka, môžeme sa pokúsiť preskúmať, aký význam chovania dostáva za určitých okolností.
- 2) Niekedy je význam chovania človeka známy len niektorým ľuďom a my potrebujeme zachytiť a odovzdať tieto poznatky ostatným ľuďom, ktorí poskytujú podporu. Tabuľka potom účinne slúži ako slovník.

Situácie a okolnosti:	Človek robí:	Človek zažíva a hovorí nám:	Máme urobiť:

Ako povedať človeku s postihnutím, čo chceme urobiť

Táto tabuľka pomáha podporovateľom pochopiť čo urobiť, aby človek porozumel, čo mu chceme povedať.

Chceli by sme povedať:	Robíme:	Hovoríme človeku:

Komunikačné záznamové tabuľky pomáhajú porozumieť si s človekom. Porozumenie je základnou podmienkou pre poskytovanie podpory pri rozhodovaní.

6.10.6 Zladenie potrieb človeka s možnosťami podporovateľa

Pre niektoré zvláštne oblasti poskytovania pomoci a podpory potrebujeme špecifické znalosti a zručnosti. V prípade platenej profesionál pomoci môže byť dobrý súlad medzi potrebami človeka využívajúceho podporu a podporovateľom veľmi dôležitá. Uvažujeme o štyroch aspektoch:

1. Akú podporu človek potrebuje a požaduje
2. Aké zručnosti má mať podporovateľ
3. Aké osobnostné charakteristiky má mať podporovateľ
4. Aké by mohli byť spoločné záujmy podporovateľa a podporovaného človeka

6.11 Štyri dôležité prvky podpory pri rozhodovaní

Pre implementáciu článku 12 a naplnenie princípov konceptu podpory pri rozhodovaní sú najdôležitejšie nasledujúce štyri prvky (Bach, 2014: 4-5):

1. Ľudia s postihnutím majú **právo na svojprávnosť** na rovnocennom základe s ostatnými a vo všetkých životných oblastiach. V praxi to znamená, že ľudia so zdravotným postihnutím rozhodujú a ich rozhodnutia sú rešpektované. (odst. 2 čl. 12 Dohovoru)
2. Štáty majú **povinnosť poskytnúť podporu**, pokiaľ je potrebná na to, aby ľudia mohli právne konať. (odst. 3 čl. 12 Dohovoru)
3. Štáty majú **povinnosť poskytovať záruky bezpečia**, aby predišli zneužívaniu a zaistili, že opatrenia týkajúce sa uplatnenia svojprávnosti zaistujú rešpektovanie práv, vôle a preferencií človeka, sú bez stretu záujmov a nechceného vplyvu, sú primerané a prispôbené situácii človeka, sú použité po najkratšiu možnú dobu a chránia človeka pred násilím a zneužívaním. (odst. 4 čl. 12 Dohovoru)
4. Štáty prijímajú všetky vhodné opatrenia, aby **zaistili primeranú úpravu** – prispôbenie, ktoré ľuďom so zdravotným postihnutím umožní uplatňovať ľudské práva na rovnakom základe s ostatnými. (odst. 3 čl. 5 Dohovoru)

Uvedenie si týchto štyroch bodov je dôležité pre systematické uvažovanie o implementácii článku 12.

6.12 Primeraná úprava

Pojem primeraná úprava je definovaný v čl. 2 Dohovoru ako „nevyhnutné a zodpovedajúce zmeny a úpravy, ktoré nepredstavujú neprimerané alebo nadmerné zaťaženie, a ktoré sa robia, pokiaľ to konkrétny prípad vyžaduje, s cieľom zaručiť osobám so zdravotným postihnutím uplatnenie alebo užívanie všetkých ľudských práv a základných slobôd“. Pre uplatnenie svojprávnosti môže primeraná úprava zahŕňať nasledujúce³⁸:

- Viac času, jednoduchý jazyk, ľahko zrozumiteľné tlačové materiály
- Zapojenie podporovateľov do procesu rozhodovania a právneho konania

³⁸ Upravené podľa M. Bach (Bach, 2014: 9)

- Povinnosť akceptovať mieru nezávislosti pri rozhodovaní a právnom konaní. Miera nezávislosti sa môže líšiť (napr. riadenie finančných záležitostí nezávisle bez podpory, nezávislé rozhodovanie v záležitostiach týkajúcich sa zdravia)

7 PodĎakovanie

Ďakujeme ľuďom a organizáciám, ktoré významne prispeli pri príprave tohto materiálu:

1. **Inclusion Europe**
Rue d'Arlon 55 – B-1040 | Brusel – Belgicko
<http://inclusion-europe.eu/>
2. **European disability forum**
Square de Meeus 35 | 1000 Brusel – Belgicko
<http://www.edf-feph.org/>
3. **Liga lidských práv**
Burešova 6 | 602 00 Brno – Česká republika
<http://llp.cz/>
4. **European Network of (Ex-)Users and Survivors of Psychiatry (ENUSP)**
Vesterbrogade 103, 1.sal | 1620 Kodaň V – Dánsko
www.enusp.org
5. **Inclusion Czech Republic**
Karlínské square 12 | 186 00 Praha 8 – Česká republika
www.spmpr.cz
6. **Yotam Tolub**
Bischut | 3 Kanfei Nesharim st. | 9546406 Jeruzalém – Izrael
<http://bizchut.org.il>
7. **Národní rada osob se zdravotním postižením ČR**
Partyzánská 1/7 | Praha 7 – Česká republika
<http://www.nrzp.cz/>
8. **Dr. Piers Gooding**
Melbourne Social Equity Institute, Melbourne Law School, University of Melbourne
Victoria 3010 | Melbourne – Austrália
9. **Mental Health Europe**
Mundo B- Rue d'Edimbourg 26 | 1050 Brusel – Belgicko
<http://www.mhe-sme.org/about-mhe/meet-the-staff/>

10. Dr Lucy Series, Research Associate

Cardiff School of Law and Politics – Veľká Británia
Cardiff University / Prifysgol Caerdydd

11. Združenie na pomoc ľuďom s mentálnym postihnutím v SR

Štúrova 6 | 811 02 Bratislava – Slovenská republika
<http://www.zpmpvsr.sk/>

12. Úrad komisára pre zdravotne postihnutých

Račianska 153 | 831 54 Bratislava 35 – Slovenská republika
www.komisarprezdravotnepostihnutych.sk

8 Použitá literatura

Disabilities, C. o. (2015). *Concluding observations on the initial report of the European Union*. United Nations.

Falvey, M., Forest, M., Pearpoint, J., & Rosenberg, R. (2003). *All My Lyfe's Circle. Using the Tools: Circles, MAPS & PATHS*. Toronto: Inclusion Press.

Blanck, P. and Martinis, J. (2015a). Supported Decision-Making and Youth in Transition. (2015 Webinar Series 1), April 16, 2015. Slide 3. Available at http://www.supporteddecisionmaking.org/sites/default/files/event_files/041615_ppt.pdf (12-07-2016)

Blanck, P. and Martinis, J. (2015b). "The Right to Make Choices": The National Resource Center for Supported Decision-Making. *Inclusion*, 3, 1, 26–27. Available at http://supporteddecisionmaking.org/sites/default/files/inclusion_blanck_maritinis_2015.pdf

Kohn, N., Blumenthal, J., and Campbell, A. (2013). "Supported decision-making: A viable alternative to guardianship?". *Penn State Law Review*, 117, 1111–1157. doi: 10.2139/ssrn.2161115

Martinis, J., Wohl, A., Mills, L. A. (2015). Slide 8. Available at The Next Generation of Freedom and Self-Determination: Moving Support Decision-Making from Theory to Practice Supported Decision-Making and the ABLE Act, "Achieving Better Life Experience" (06-17-2015)

Michael Bach: Lessons Learned from the Canadian Experience: Supported Decision-Making Models. Supported Decision-making Evolution of an idea and Canadian experience. 2014.

Powers, L. E., Geenen, S., Powers, J., Pommier-Satya, S., Turner, A., Dalton, L., . . . Swand, P. (2012). "My Life: Effects of a longitudinal, randomised study of self-determination enhancement on the transition outcomes of youth in foster care and special education". *Children and Youth Services Review*, 34, 2179–2187. doi: 10.1016/j.chilyouth.2012.07.018

O'BRIEN, J., PEARPOINT, J. & KAHN, L. 2010. The PATH & MAPS Handbook. Person-Centered Ways to build Community. Toronto: Inclusion Press

-

9 Príloha č. 1: Stav implementácie rozhodovania s podporou a primerané úpravy (správy poskytnuté projektovými partnermi)

Príloha je súčasťou originálnej, anglickej verzie dokumentu. Obsahuje správy z Českej republiky, Slovenska, Veľkej Británie, Španielska, Lotyšska a Litvy. Anglická verzia je na stiahnutie tu: <http://www.idea12.eu/project-outcomes/reference-document/>

-